

פלאי מחזור נירנברג

יונה פרנקל

נוסח הרצאה בערב לכבוד השקת אתר האינטרנט של מחזור נירנברג, ירושלים סיון תשס"ז

"מחזור נירנברג" הוא מכתבי היד הנפלאים והמופלאים ביותר מבין כתבי היד הליטורגיים שנוצרו על ידי יהודים מיום שיהודים רשמו את תפילותיהם ופיוטיהם בכתב ועד הימים שבהם הרגילו עצמם להדפיס את ספרי התפילה שלהם במאה הט"ז, שהם גם הימים שבהם אבד ונשכח היופי במעשה ספרי התפילה היהודיים.

ננסה ברגעים הבאים לתאר נפלאות אלה.

הפלא הראשון, הבולט מאד והמפתיע מאד את המתודע למחזור לראשונה, הוא גודלו העצום של כתב היד. יש כאן למעלה מחמש מאות ועשרים דפי קלף וממדי הדפים הם 50 ס"מ גובהם ו37 ס"מ רוחבם. לשם המחשה לנו, נתאר לעצמנו שבביתו של הסופר, או בביתו של המזמין את כתיבת המחזור, איחסנו ערימות קלף גדולות כאלה ובכמות כזאת. יודעי כתבי היד של מחזורים וסידורים יודעים שיש עוד מחזורים גדולים, אולי יש בין הקהל הנכבד מי שראה את המחזור הגדול במוסיאון היהודי באמסטרדם ששמו היה בפי הקהל "המחזור הגדול", וגובה עמודיו 47 ס"מ, אך מספר דפיו אינו אלא 326, כלומר מחזור גדול זה אינו יכול להכיל אלא כ-62% מתכולתו של מחזור נירנברג. מובן מיד שהכמות הענקית של הדפים וגודלם מעידים על התוכן העשיר, המיוחד במינו, של המחזור ועל כך נדון כמובן במפורט להלן.

הפלא השני הוא הסופר של כתב היד. נראה שסופר אחד כתב את כל פיוטי המחזור מתחילתם ועד סופם, ובסוף המחזור כתב הסופר את הקולופון ובו הוא מגלה לנו את שם המזמין, כלומר בעליו של כתב היד בשם יהושע בר יצחק. הסופר גם מפרט לנו את יום סיום הכתיבה, שהוא באלול שנת צא, 1331, אך את שם עצמו, מי שיצר את היצירה היפה הזאת, לא פירט. הפלא הוא בשניים לפחות. סופר זה כנראה הרבה היטב לפני כתיבת כל אחד מאלף העמודים שעיצב. הוא בחן כל פיוט לפני שהעתיקו מן המקור שהיה לפניו, חשב על מבנהו וכססבר שהוא יודע

כיצד לעצב את הכתיבה שלו הוא נטל את קסות הדיו השחור והאדום ואת קולמוסיו, גיוון את גודל הכתב בהתאם להבנתו, בהשתמשו בדרך כלל בארבעה מיני גודל אותיות ברוב העמודים, הטיל בדרך סימטרית והגיונית רווחים במקומות המתאימים, פתח שורות חדשות כדי להבהיר את המבנה, וכך הביא לעולם אלף עמודים בנויים למופת. הפלא הוא שהסופר לא עיָף ממלאכתו, וכל כשרונו ניכר בעצוב הפיוט האחרון במחזור, שהוא פיוט בשעת הכנסת ס"ת בשמחת תורה (מפתח מס' 154 בחלק ג' של הגרסה הדיגיטלית), כשם שכשרונו נגלה לנו בפיוט הראשון שהוא יוצר לשבת בראשית (מפתח מס' 8 בחלק א').

בוודאי לא המציא הסופר שלנו את דרכי עיצוב התפילות והפיוטים, והוא, שהוא בן המאה הי"ד, יש לו ממי ללמוד, שהרי כמאה שנים לפניו כבר עיצבו סופרים ואמנים מחזורים וסידורים, אך, כדי להצטרף לשבחים המיוחדים לסופרנו, אני מציע לקהל הנכבד את התרגיל הבא. באתר האינטרט של בית הספרים הלאומי מוצג כידוע ON LINE מחזור וורמיזא המפורסם שהוא קדום למחזור נירנברג בכששים שנה. בכרך א שלו במפתח 16 מוצגת תחילת הקרובה הגדולה לפורים "ויאהב אומן". פיוט זה נמצא במחזור נירנברג (מפתח מס' 47 בחלק א') ואין מעתה קושי גדול להעלות כאחד שני מפתחים אלה זה לצד זה על הצג במחשב. המשווה את שני עיצובי הפיוט "ויאהב אומן" יוכח מיד שסופר מחזור נירנברג בונה את פיוטו בהתאם למסורת כתיבה אשכנזית שלפניו אבל מי שיעיין בכל פרטי העיצוב גם יוכח שסופר מחזור נירנברג הוא אמן גדול של כתיבה ושכוח העיצוב שלו אינו עניין של מסורת אלא של כְּשָׁרוֹן מחדש, מרשים.

עד כאן פלאי מחזור נירנברג הגלויים לעין לכל מי ששם עינו בפעם הראשונה על כתב יד זה.

הפלא השלישי טעון הסבר רחב יותר והרשו לי להקדים הקדמה בסעיף זה. אנו מבחינים כידוע בין סידור למחזור. סידור בקהילות אשכנז כולל תפילות חול, שבת, ר"ח, לרוב גם תפילות עמידה לרגלים ועד לפני כמה עשרות שנים - רבים ביניכם בוודאי זוכרים זאת- הסידור האשכנזי כלל גם את תפילות העמידה של הימים הנוראים. לעומת זאת, המחזור האשכנזי כלל כמעט רק את הפיוטים ובדרך כלל לפי סדר זה: חלק ראשון כלל את פיוטי החדשים אדר עד אב, כלומר השבתות של ארבע פרשיות עם פורים ושבת הגדול, פסח, שבועות ותשעה באב. החלק השני כלל את פיוטי חודש תשרי: שהם ר"ה, יו"כ, סוכות ושמיני עצרת ולעתים גם שמחת תורה. תוכן זה של המחזור האשכנזי נקבע כנראה עוד בשחר ימי יהדות אשכנז, אולי עוד קודם לימי ר"ג מאור הגולה במאה העשירית. במחזור לא רשמו מחדש את תפילות הקבע הכתובות בסידורים, וכך הניחו החזנים לפניהם במועדים כמעט תמיד

את המחזור בשביל הפיוטים ולידו את הסידור בשביל תפילות הקבע. ושוב אני מפנה אתכם אל מחזור וורמייזא באתר של בית הספרים כדי להיווכח בַמתכונת זאת של המחזור האשכנזי הַעתיק, הקלאסי.

כעת קרו שני דברים: המחזורים נעשו לספרים גדולים, ואף גדולים מאד, כפי שראינו לעיל לגבי מחזור אמסטרדם, ונתעוררו שני קשיים טכניים: כיוון שהמחזורים לא נשמרו במשך השנה בבית הכנסת מטעמי ביטחון ובטיחות, והבאת ספרי הַענק מן הבית לבית הכנסת והחזרתם הביתה כַחג היתה משימה של ממש, ויתרו הקהילות על הבאתם לתפילות הקצרות ולפיוטים המועטים בלילי הַחגים. אבל גם בתוך בית הכנסת התעוררו קשיים: בסוכות הולך שליח הציבור סביב הבימה עם לולב ואתרוג בשעה שאומר את ההושענות וכיצד יוכל להחזיק בידיו מחזור גדול ממדים? ובשמחת תורה יש פיוטים לא מעטים הנאמרים על הבימה בשעה שספרי תורה מונחים שם, ומי ימצא שם מקום למחזור הגדול? זהו ההסבר לתופעה שהתמיהה חוקרים שונים שפיוטי מעריב, הושענות ופיוטי שמחת תורה חסרים הרבה במחזורים ומצאו את מקומם בעשרות סידורים, כנספחים לאחר תפילות הקבע. אין כאן כביכול ויתור הקהילות מלומר פיוטים, כי יהדות אשכנז החזיקה בקנאות, בדבקות ובאהבה גדולה באמירת כל הפיוטים, אלא שמטעמים טכניים הם נרשמו בסידורים הקטנים והצנועים וכך נמצאו המחזורים הגדולים חסרים חלק ניכר מפיוטי המועדים.

התופעה השנייה שייכת ליסודות התרבות של יהדות אשכנז. בהיווסדה, כשהגיעו ראשוני חכמיה מאיטליה לארץ הריינוס, הם הביאו איתם, בהתאם למנהגם בארץ מוצאם, את פיוטי ארץ ישראל ואיטליה ופיוטים אלה הם היסוד והגזע וכמעט רק פיוטים אלה הם התכולה של המחזור האשכנזי הסטנדרטי. אבל - כפי שניסח זאת עזרא פליישר עליו השלום - "כל גדולי החכמים באשכנז וצרפת כתבו פיוט". עד כאן דבריו. מאות פיוטים, בוודאי הרבה יותר מאלף, נתחברו באשכנז מימי ר' גרשם מאור הגולה עד ימי מחזור נירנברג במאה ה"ד. הפייטנים ראו את לוח השנה של הפיוט הַעתיק הקלאסי, אשר כלל, כאמור רק את ארבע הפרשיות, פורים פסח שבועות תשעה באב ומועדי תשרי הגדולים, והפייטנים עטו על התאריכים הרבים שהיו בימיהם פנויים. כך נוצרו במאות השנים האלה פיוטים לשבת בראשית, שבת ר"ח, פרשות וירא ותולדות, שתי שבתות חנוכה, שבתות שירה נְעשרת הדברות, שבתות ההפסקה שבין ארבע הפרשיות, השבת הפנויה לפני שבת הגדול, כל שש השבתות שבין פסח לשבועות, השבת שלאחר שבועות, שבתות נשוא, בהעלותך, חוקת, שלוש השבתות שבין יז בתמוז לתשעה באב, שבת נחמו, שבת עקב, השבת האחרונה שלפני ראש השנה, שבת שובה והשבת שלפני סוכות. לא נחה דעתם של הפייטנים

האשכנזיים עד שחיברו עשרות עשרות של פיוטים לשבת חתן ולשבת מילה וכמובן כתבו מאות רבות של סליחות לתעניות הציבור, לימי אלול האחרונים ולימי התשובה. ושוב אני מפנה אתכם למחזור וורמס באתר בית הספרים הלאומי, וצאו וחפשו משהו מן העושר הזה בו, ולא תמצאוהו. כרך א של מחזור וורמיזא נכתב בשנת 1271, כלומר לאחר שמאות פיוטי השבתות המצויינות כבר נכתבו ורובם שימשו למעשה בקהילות אשכנז, אבל המחזורים הגדולים בדרך כלל נשארו נעולים בפניהם. הפיוטים "החדשים", "המאחרים" נרשמו כנספחים לסידורים הקטנים, או הועתקו כאוספים עצמאיים, כחיבורי ליטורגיה מיוחדים, ואל שערי המחזורים הגדולים, הקלאסיים, לא קרבו. זהו הרקע לפלא השלישי של מחזור נירנברג.

מי שאסף למעלה מחמש מאות יריעות של קלף בגודל חצי מטר על 37 ס"מ כל אחת, שהם למעלה מאלף עמודים גדולים שאפשר למלאם בפיוטים, לא התכוון לכתוב סידור ולא התכוון להסתפק בהעתקת מחזור קלאסי, ואפילו לא הגדול שבהם. הוא התכוון ליצור משהו אחר לגמרי, משהו שהוא - לאחר גמר יצירתו - פלא: צירוף של מחזור פיוטי המועדים הקלאסי עם אוסף עשיר מאד של פיוטי השבתות המצויינות משבת בראשית דרך כל השנה עד שבת שובה, כפי שפירטנו לעיל, ועל כל אלה הוסיף המוני סליחות לא רק לארבע תפילות יום הכיפורים ולתעניות הציבור אלא גם לחודש אלול וימי התשובה. בסך הכל העתקו כאן כ-800 פיוטים וכנראה יש לנו כאן מן האוספים הגדולים ביותר, ואולי הגדול ביותר, של פיוטים שנתקבצו בספר אחד בכל תולדות כתיבת הליטורגיה היהודית בימי הביניים.

הפלא הרביעי הוא היחס בין המחזור לרקע ההיסטורי-גיאוגרפי שלו. מחזור נירנברג מכונה כך מטעם אחד בלבד: כי היה משוכן ושמור בספרייה העירונית של נירנברג במשך מאות שנים, כנראה החל במאה ה"ז. לא ידוע באיזו קהילה הוא נכתב, באיזו קהילה התפללו שליחי הציבור מתוכו ולא ידוע כיצד הגיע לנירנברג, אבל מפרטי נוסח התפילה שבו אנו יודעים שנוסח התפילה שלו הוא הנוסח שהיה נהוג בגרמניה התיכונה והמזרחית, באוסטריה ובבוהמיה ובאירופה המזרחית, עד כמה שהיו בה קהילות יהודיות במאה ה"ד. מנהג תפילה זה שהיו לו כינויים שונים, ואנו נכנהו המנהג המזרחי, שונה ממנהג אשכנז המערבי, הַעֲתִיק, הקלאסי שכיניו היה מנהג הריינוס. כל מומחה לתולדות הסידור האשכנזי, כשיקבל לידיו סידור אשכנזי עתיק שלא ראה מימיו, יוכל לקבוע תוך דקות ספורות האם הוא מייצג את המנהג המערבי או המזרחי, ואין כל ספק שמחזור נירנברג מייצג - והוא מייצג בכבוד גדול - את המנהג המזרחי. זאת אומרת שאם נפתח מפה המתארת את יישובי יהודי גרמניה כולה קודם לגזירות

המוות השחור בשנת 1348, כגון המפה שבסוף כרך ב של הספר "גרמניה יודאיקה" ונצייר בדמיונו קו מרוסטוק שבצפון גרמניה דרך מגדברג, ארפורט, נירנברג ורגנסבורג ומשם עד להונגריה, נקבל ממזרח לקו זה את הקהילות שבהן נהג המנהג המזרחי, וזהו האיזור שבאחת מקהילותיו נכתב מחזור נירנברג. והשנה שבה נסתיימה כתיבתו היא שנת 1331, כלומר כשלושים שנה לאחר גזירות הזוועה של רינדפלייש בשנת 1298 שבה נהרסו כליל 146 קהילות וביניהן קהילות בפרנקוניה התחתית ובאוסטריה שבהן התפללו לפי המנהג המזרחי. אלפי יהודים נהרגו, אלפים גורשו ונשדדו מכל מטלטליהם, זהו הסיום של המאה הי"ג וכך נפתחה המאה הי"ד שהיתה - לפי עדות ההיסטוריונים - המאה החשוכה ביותר של יהדות גרמניה בימי הביניים. כשח"ה בן ששון בא לתאר את התקופה שלאחר רינדפלייש הוא נותן את הכותרת "יובל האימים באשכנז (1298-1348)" והוא אומר: ההסתה כהמון, העלילות השונות, ההתקפה של הצמרת הכנסייתית, כל זה נתן את פריו האיום בשנים שבין 1298 ו-1348 בתחום יהדות אשכנז" עד כאן דבריו, ונזכור שהשנה שהיא הנושא שלנו היא שנת 1331 שהיא בתוך יובל אימים זה. גרץ, בשעה שהוא מתאר את הירידה ביצירה ההלכתית בגרמניה שחלה בשנים אלה, אומר: "אכן, מניין יכול היה לנבוע הכוח הרוחני ליהודי גרמניה בשעה שבכל רגע ורגע חסר להם הביטחון לחייהם או לתנאי מחייתם? ביהודי גרמניה אלה - ממשך גרץ - נתקיימו מלה במלה דברי המקרא: "והיו חייך תלואים לך מנגד ופחדת לילה ויומם ולא תאמין בחיך, בבקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בקר מפחד לבבך אשר תפחד וממראה עיניך אשר תראה". עד כאן גרץ. על רקע זה גדל מאד הפלא אשר לפנינו - בתקופת אימים זאת, ועל אף שלא ידע ולא יכול היה לדעת מה ילד יום לו ולמשפחתו וְלַקְהִילָתוֹ איווה לו היהודי הלא ידוע יהושע בר יצחק באחת מקהילות מרכז או מזרח גרמניה שייכתב לו ויצוייר לו בביתו ולבסוף ישכון ויישמר לו בביתו המחזור הגדול הזה לתפארת שמו וצאצאיו ולתפארת עבודת ה' בבית הכנסת של קהילתו. מופלאות הן דרכי הרוח של עם ישראל בימי מרודיו ובואו לעולם של מחזור נירנברג הוא אחד מפלאיו הגדולים.

וכעת הפלא האחרון שלכבודו התאספנו הערב כאן. זוכר אני זה למעלה מחמישים שנה את כְּעֵיִת כְּתָבֵי הַיָּד העבריים הנמצאים בידיים פרטיות. בחופשת הקיץ של שנת 1953, כלומר כשנתיים לאחר שמחזור נירנברג הגיע לארץ, בשעת כתיבת העבודה הסמינריונית הראשונה שלי לפרופ' שירמן המנוח רציתי לבדוק מהו נוסח אחד הפיוטים במחזור נירנברג והלכתי לספריית שוקן ברח' בלפור ונתקבלתי שם בחשדנות ברורה. לאחר גמר מילוי טופס והמתנה של רגעים ארוכים נאמר לי שעלי להביא המלצה מפרופ' שירמן כדי שיועמד לרשותי - שימו לב -

צילום של המחזור לצרכי עבודתי. פרופ' שירמן היה בחופשה בפריס ועד שהגיע מכתבו עם ההמלצה עברו שבועות אחדים או למעלה מזה. כמה שנים אחר כך החל להתפתח המכון לתצלומי כי"י עבריים ששכן אז בצפיפות בדירה ברח' שלומציון המלכה, וביקשתי שם סרט של אחד מכתבי יד של ספריית ששון באנגליה לקריאה ועיון. היה שם במקרה גם פרופ' אורבך עליו השלום והוא אמר לי בערך כך: יש לך מזל שביקשת משהו מספריית ששון. ר' סולימן ששון, בנו היקר ויורשו של סר דיויד ששון אציל הנפש, הוא האספן היהודי הפרטי היחיד שללא קשיים וללא מכשולים התיר ללא תנאים לצלם את האוסף הגדול שלו בשביל המכון לתצלומי כתבי היד. עם שאר האספנים היהודים הפרטיים היו לנו קשיים ניכרים. עד כאן דברי אורבך. אני מזכיר זאת עכשיו כי עובדה היא שבעלי המחזור הקודמים לא התירו מעולם לצלם את מחזור נירנברג בשביל המכון לתצלומי כתבי היד ועד היום אין ממנו סרט שם.

ועתה קרה הפלא ובאה הרווחה ולמחזור הייתה תקומה. ידידינו ימימה לבית רוזנטלר וד"ר דויד יסלסון, שניהם צאצאיהם של משפחות אשכנזיות-אדוקות ותיקות, רכשו את המחזור ממשפחת שוקן ובתודעתם היהודית העמוקה, הבינו שהם לא רכשו עוד חפץ לאוסף הפרטי שלהם, אלא שהם קיבלו לידיהם שכיית חמדה של העם היהודי, סמל של יצירה רוחנית מופלאה בתוך גולה דוויה, ולכן החליטו שראוי להגיש את המחזור לעם היהודי כולו. בקולופון שבסוף כתב היד, שכבר הזכרנוהו לעיל, מברך הסופר את בעל המחזור במלים אלה: "יהי רצון שיזכה לְהַגֹּת בו הוא ובניו ובני בניו עד סוף כל הדורות אמן אמן אמן סלה" נאנו, באומרנו תודה עמוקה לימימה ודוד, מברכים אותם כי בזכותם כל העם היהודי יוכל מעתה להגות במחזור ושבניהם ובני בניהם עד סוף כל הדורות יוכלו להתגאות במעשה זה של אבותיהם. אמן סלה.